

Denken over Herdenken

Denken over Herdenken

Een nieuwe kijk op oorlogsmonumenten

RUURD KOK

Hilversum
Verloren
2021

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij bijdragen van het Hendrik Mullerfonds, de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting en een schenking van Trineke Kok (1932-2020).

Afbeelding op het omslag: Monument Rozenoord van Ram Katzir in Amstelpark te Amsterdam, 5 oktober 2018. Foto auteur: Paul Kooiker.

ISBN 978 90 8704 918 8

© 2021 Ruurd Kok
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Rombus / Tanja Stropsma
Typografie: Rombus, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Proloog – Normandië	7
1 ‘Het hart lijkt weggeschoten’. De verwoesting gemarkeerd	18
2 Please refrain from climbing. Gedrag van bezoekers	35
3 ‘Bovenste beste brave klas!’ Voorwerpen en boodschappen bij monumenten	50
4 ‘This strong bond ...’ Monumenten van de Slag om Arnhem	69
5 The Glorious Dead. Oorlogsmonumenten in Londen	83
6 ‘Heldhaftig, vastberaden, barmhartig’. Monumenten van vervolging en verzet in Amsterdam	99
7 ‘Dwaze stumper’. Monumenten als mikpunt	115
8 ‘Op leeggeplunderde grond’. De plek van monumenten	131
9 ‘Hoe haal je het in G’ds naam in je hoofd’. Monumenten voor de vijand	149
Epiloog – De Grebbeberg	166
Verantwoording	179
Dankwoord	191

Proloog – Normandië

‘Eigenlijk wel’, is mijn reactie op de vraag van een vriend of ik rond 6 juni 2019 niet in Normandië zou moeten zijn. Het is immers de 75^e herdenking van de invasie.

Het is de week waarin de NOS dagelijks speciale Bevrijdingsjournaals presenteert: ‘Volg D-day alsof het nu gebeurt De korte bulletins doen verslag van de gebeurtenissen rond de geallieerde landing op de stranden van Normandië in juni 1944 en berichten over ‘de ongelooflijke verhalen van menselijke moed die er uiteindelijk voor zorgen dat de landing slaagt en Europa kan worden bevrijd.’ In vrijwel alle berichtgeving is te horen dat hier de bevrijding van Europa begon, alsof het niet het langverwachte tweede front was, dat eindelijk verlichting moest brengen aan het eerste, Russische front waar zich al duizenden Russische militairen hadden doodgevochten.

Op Instagram worden foto’s gepost van mensen die zich verzamelen op de stranden, bij de monumenten, poseren met veteranen; foto’s van legervoertuigen en van acteurs van de televisieserie *Band of Brothers* die signeren in het Utah Beach Museum; een filmpje van Dakota’s in formatie, met het karakteristiek motorgeluid dat me nooit onberoerd laat: het geronk dat 75 jaar geleden voor bewoners van bezette gebieden moet hebben geklonken als aankondiging van de bevrijding.

De dag voor D-day is in het Zuid-Engelse Portsmouth al een grote internationale herdenking met staatshoofden; de beelden van de toespraken en optredens worden live uitgezonden door de NOS. Ik zie nog net een staartje en val in de toespraak van een militair in kilt, die met Schots accent het relaas vertelt van doedelzakspeler Bill Millin die op Sword Beach uit een landingsvaartuig sprong, de doedelzak boven zijn hoofd. Op de aanzwellende klanken van Highland Laddie, het stuk dat Millin die ochtend speelde wadend naar het strand, vertelt een andere Schotse militair wat een soldaat dacht toen hij dit Millin hoorde spelen: ‘It reminded me of home and why we were there, fighting for our lives and those of our loved ones.’ De muziek en het beeld van de ‘pipes & drums’ in vol ornaat raken me. Niet alleen door het idee dat de doodsbanne mannen door deze muziek werden opgepept, maar vooral ook omdat mijn vader dit fantastisch zou hebben gevonden; hij was een groot liefhebber van de Schotse muziek en speelde z’n CD’s graag zo hard mogelijk, liefst met de ramen open.

Op 6 juni zelf doet Gerri Eickhof's ochtends voor het journaal verslag vanaf Omaha Beach, de grootste invasiesector van destijds of zoals hij zegt 'ook wel het strand des doods.' Op het strand waar de verslaggever staat, werpt de ochtendzon lange schaduwen achter een rij geparkeerde oude jeeps. Hij vertelt hoe binnen een half uur al 250 man waren gesneuveld. 'Dat wordt hier vandaag herdacht, tegelijkertijd wordt de bevrijding gevierd.'

'Het is dus een beetje twee emoties door elkaar heen,' aldus Eickhof, 'vreugde over de bevrijding en treurnis over de vele doden.' De eerste herdenkingen zijn dan al geweest en hij vertelt dat zich hier later mensen zullen verzamelen om naar de kustlijn te lopen en symbolisch bloemen in zee te gooien, onder hen niet alleen veel Amerikanen, maar ook Nederlanders - 'burgers, maar die hebben zich meestal wel gekleed in militair uniform.'

Overdag heb ik een ander programma, zodat ik pas laat op de avond de terugblik zie van de NOS, met een deskundige in de studio en reportages vanuit Normandië. De Canadese premier Justin Trudeau spreekt in Courselles-sur-Mer, bij Juno Beach, met op de grond voor zijn lessenaar een paar legerschoenen en een helm; langs de rand van het podium staan meer lege schoenen en liggen meer helmen. Trudeau krijgt een staande ovatie, als hij even de ogen dept na het vertellen van het verhaal van een brengun-schutter uit British Columbia die op deze plek landde en verder vocht in België, Duitsland en Nederland, 'He was just nineteen years old.'

In de reportage komt ook een veteraan aan het woord, een van de 14.000 Canadezen die hier vochten. Henry Greenwood kwam met de eerste aanvalsgolf

Bénouville, nabij Pegasus Bridge, 4 juni 2004.

Omaha Beach, 5 juni 2004.

aan land en vertelt hoe hij de herdenkingen waardeert, 'but I don't appreciate the hoopla.' Als de verslaggever het niet begrijpt, herhaalt hij: 'the hoopla, the circus.' Hij heeft het over de tanks, de brencarriers, alle mensen die verkleed zijn als soldaten. 'They are having a ball, they are having fun. It's like a carnival,' en besluit: 'but there's nothing romantic about war.'

Dat circus zal alleen maar groter zijn geworden, sinds ik vijftien jaar eerder samen met een vriend naar de zestigste herdenking ging. Met de foto's erbij komen de herinneringen terug aan die eerste trip naar de Franse invasiestranden.

Na een lange rit staan we aan het begin van de avond in Bénouville op het terras van Café Gondrée, naast Pegasus Bridge. De brug over het kanaal die z'n huidige naam dankt aan het mythische vliegende paard, symbool van de Britse airborne-troepen die in de vroege ochtenduren van D-day de strategische brug ongeschonden in handen wisten te krijgen. Britse veteranen met rode baretten en blazers vol onderscheidingen staan hier zij aan zij met re-enactors, jonge knullen verkleed in oude airborne-uniformen. Die avond zien we vanaf het nabijgelegen Sword Beach de zon onder gaan.

De volgende ochtend rijden we naar Omaha Beach, zien de sporen van loopgraven in het gras bij het monument voor de 1st US Infantry Division en wandelen over het strand waar we verroeste rijplaten uit het zand zien steken en op een houten

Colleville-sur-Mer, Normandy American Cemetery and Memorial, 5 juni 2004.

hekwerk langs de duinen een klein glimmend plaatje ontdekken met een Tsjechische tekst en de Engelse vertaling 'In memory of the fallen heroes'; een kleine herinnering aan het feit dat hier niet alleen Amerikanen, Engelsen en Canadezen sneuvelden. Op de achter het strand gelegen Amerikaanse begraafplaats zijn filmploegen bezig, staan de stoelen al klaar en repeteren Amerikaanse militairen met vlaggen voor de ceremonie een dag later.

Na een vol middagprogramma sluiten we de dag af in Arromanches, waar na de invasie een kunstmatige haven werd aangelegd. Met laag water lopen we tussen de met wier begroeide caissons door. Elders op het strand staan legervoertuigen: een Sherman-tank en brencarrier van toen, maar ook materieel van nu, waaronder landingsvaartuigen. Militairen helpen twee veteranen om op de rupsband te klimmen van een grote, moderne legerbulldozer.

Op de historische datum zelf staan minstens twee politieagenten op elk viaduct waar we op de snelweg onderdoor rijden. Elke weg richting de kust is afgesloten, tot en met het kleinste landweggetje aan toe. Het lukt ons pas bij het meest westelijke invasiestrand bij zee te komen: Utah Beach. Hier zitten mensen op klapstoelen onder parasols naast de resten van Duitse bunkers, gadegeslagen door militairen die de wacht houden op een betonnen golfbreker. Een deel van het strand is afgesloten vanwege de herdenkingen bij het verderop gelegen museum. Als we gaan

Utah Beach, 6 juni 2004.

lunchen bij Camping d'Utah Beach zien we verderop de grote tenten staan waar de hoogwaardigheidsbekleders bijeen zullen komen.

Op het terras van de camping raken we aan de praat met een Nederlands jongetje in legeruniform. Hij laat de bomsherf zien die hij hier vlakbij heeft gevonden, met z'n metaaldetector die bijna net zo groot is als hijzelf.

Zo Brits als Pegasus-bridge is, zo Amerikaans is Sainte-Mère-Eglise. Hier delen Amerikaanse veteranen handtekeningen uit bij het kerkje waaraan de pop hangt die John Steele moet voorstellen, de paratrooper die met zijn parachute aan de toren bleef hangen en doof werd van de beierende klokken. Op een muurtje bij het museum zit de huidige generatie paratroopers van de 82nd Airborne Division. 'We were the first to jump into Iraq', vertelt één van hen over hun inzet bij de operatie *Iraqi Freedom*, een jaar eerder. Het doet beseffen dat er sinds D-day nog vele dagen zijn geweest waarop militaire operaties van start gingen. Een beeld van de recente Amerikaanse oorlogsgeschiedenis is af te lezen op de met badges vol genaaide rug van een bezoeker: van 'Vietnam Remembered', tot 'I'll Forgive Jane Fonda When The Jews Forgive Hitler' en 'In Memory of WTC/Pentagon 9/11/01; Now It's Personal.'

Later die dag, bij ons bezoek aan Point du Hoc vullen de bomkraters zich al met schaduwen. Betonnen brokstukken kleuren in het licht van de ondergaande zon en wapeningsijzer tekent zich grillig af tegen de avondlucht. We lopen langs verlaten tribunes van de plechtigheden eerder die dag.

Sainte-Mère-Eglise, 6 juni 2004.

We eindigen die historische dag in Vierville-sur-Mer, op Omaha Beach, sector Charlie en Dog Green. Dat is ook wat ik later op een etiket zal schrijven voor op het potje met zand dat we hier verzamelen. Dit zijn de meest westelijke sectoren van Omaha Beach, die bekend staan als de meest dodelijke. De landingen hier stonden model voor de indrukwekkende openingsscène in de speelfilm *Saving Private Ryan* van Steven Spielberg uit 1998. Het is al bijna donker als we op een bunker gaan zitten, bij een stel Duitsers, die zich uitkijkend over het strand hardop afvragen of het toen tijdens de eerste uren van de invasie eigenlijk eb was.

De 75e herdenking van de invasie in Normandië was in juni 2019 de eerste in een lange reeks. In het tempo waarin driekwart eeuw geleden de geallieerden oprukten, begonnen de herdenkingen elkaar op te volgen. Na een eerste reeks vieringen van de bevrijding van Zuid-Nederland, stopte de herdenkingsgolf echter abrupt in het voorjaar van 2020 vanwege de corona-maatregelen. 'Nooit zal ik de Nationale Dodenherdenking van 4 mei 2020 vergeten', zijn de eerste woorden van Koning Willem Alexander in de Troonrede van 2020. De koning noemt het onwerkelijk en zeer realistisch tegelijk: 'die bijna lege Dam, de stilte nog oorverdovender dan anders.' Juist het wegvallen van die grote herdenkingen en het ingetogen karakter van de viering van 75 jaar vrijheid dwingt tot nadenken over de essentie van herdenken.

Oorlogsmonumenten spelen daarin een belangrijke rol. Ze zijn er in alle mogelijke vormen en afmetingen. In sommige streken staan er veel, op andere plaatsen

slechts enkele. Ze houden de herinnering levend aan gebeurtenissen en mensen die niet mogen worden vergeten; de herinnering aan gesneuvelde militairen, aan burgers die zijn omgekomen door oorlogsgeweld of zijn vermoord om hun geloof of opvattingen. Soms markeren gedenktekens ook de plekken waar deze gebeurtenissen zich hebben afgespeeld. Volgens de monumentendatabase van het Nationaal Comité 4 en 5 mei zijn op 1 januari 2020 circa 4100 oorlogsmonumenten bekend in Nederland, uitgezonderd straatnaamborden ter herinnering aan gesneuvelde militairen of omgekomen verzetsmensen. En dat worden er alleen maar meer.

Wat is de betekenis van al die oorlogsmonumenten? Wie staat er bij die plekken stil als de herdenkingen voorbij zijn? Wat zijn het eigenlijk voor plekken en hoe gedragen bezoekers zich er? Wie worden op die plekken herdacht en wie komen erheen om te herdenken? Welke emoties roepen gedenktekens op bij bezoekers, bedoeld of onbedoeld? Hoe verbonden zijn die tekens met de plek waar ze staan? Spelen oorlogsmonumenten een rol in actuele, politieke discussies? Wat is eigenlijk de essentie van een monument en is er een verschil tussen herdenken en herinneren?

Deze vragen drongen zich afgelopen jaren steeds meer aan mij op, elke keer als ik een oorlogsmonument zag, toevallig, op vakantie, of bij een gericht bezoek. Juist oorlogsmonumenten in het buitenland zetten mij regelmatig aan het denken over de manier waarop in Nederland wordt herdacht. Steeds vaker ging ik op pad met een lijstje gedenktekens op zak. Vaak vlak na herdenkingen, om de kransen en bloemen te bekijken en achtergelaten berichtjes te lezen. Oppericht als herdenkingsplek, lijkt niet elk monument echter ook daadwerkelijk als zodanig te worden gebruikt. Sommige monumenten lijken vergeten, als het gras er hoog omheen groeit en er nooit iets wordt neergelegd. Het zijn geen levende, maar dode monumenten.

Om te achterhalen of monumenten als herdenkingsplek worden gebruikt, ben ik lijstjes gaan bijhouden met data, van executies en van vliegtuigcrashes, om na een executiedatum een monument voor gefusilleerden te kunnen bezoeken, of een monument voor omgekomen vliegers na een crashdatum. Mijn spontane confrontaties met oorlogsmonumenten zijn zo steeds meer een gerichte verkenning geworden. Als archeoloog heb ik daarbij vooral ook gekeken naar de voorwerpen die bij monumenten worden achtergelaten.

Ik bezoek, bekijk, fotografeer en observeer, maar herdenk zelf ook. Dat kan ook haast niet anders met twee ouders die de oorlog als kind zeer bewust hadden meegemaakt; de oorlog was nog geen kwart eeuw voorbij toen ik werd geboren. Als tiener heb ik stil naast mijn moeder in de auto gezeten, geparkeerd in de berm, om acht uur 's avonds op 4 mei. Als jonge zeeverkenner was ik een van de dragers van de krans, voorop in de stille tocht naar het oorlogsmonument in Culemborg. Jaren later werd ik bij Dodenherdenking gefotografeerd voor de krant, toen ik met mijn oudste dochter aan de hand langs het monument bij molen De Valk in Leiden liep, waarschijnlijk de eerste keer dat ze daar mee naartoe ging.

Als archeoloog heb ik jaren lang sporen uit de oorlog in kaart gebracht. Sporen die langs een archeologische meetlat worden gelegd, waarbij de emotionele betekenis van dergelijke plekken doorgaans buiten beeld blijft. Een betekenis die zichtbaar wordt door de aanwezigheid van gedenktekens, zeker als die plekken ook daadwerkelijk worden gebruikt voor herdenkingen. Sinds dat moment kijk ik met andere ogen naar oorlogsmonumenten.

Dit boek gaat over herdenkingsplekken, maar niet in de zin van ‘plaatsen van herinnering’, zoals de door de Franse historicus Pierre Nora geïntroduceerde *lieux de mémoire* in het Nederlands worden genoemd. Het aanwijzen van dergelijke plaatsen, dient – net als het opstellen van een historische canon – voor het vastleggen van het nationaal geheugen. De historici die meewerkten aan de vierdelige reeks *Plaatsen van herinnering* hopen ‘het nationale geheugen ook weer een beetje vorm te geven, door mythes te bestrijden en in het geheugen weggezakte gebeurtenissen weer naar voren te halen’, aldus historicus Wim van den Doel in zijn inleiding van het vierde deel over Nederland in de twintigste eeuw. Het doel van deze plaatsen van herinnering is een bijdrage ‘aan de discussie over de Nederlandse identiteit en

Arnhemuiden, Gedenkplaats Sloedam The Causeway, 26 oktober 2019.

